

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК: ГОРДІСТЬ БЕЗ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ – ЦЕ ГОРДИНЯ, ТОДІ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БЕЗ ГОРДОСТІ МЕЖУЄ ІЗ САМОПРИНИЖЕННЯМ



- Якою є ситуація із дослідженнями Голокосту в Україні? Чи є урбаністичний контекст у цих дослідженнях? Наскільки продуктивною може бути спроба дослідити Голокост у розрізі міських студій? Чи наявний такий контекст у працях європейських і американських дослідників? Якими можуть бути напрями досліджень Голокосту з урбаністичного погляду?

- Єдине, що можу сказати: одна з головних відмінностей Другої світової війни полягає в тому, що вона точилася переважно навколо великих міст і у великих містах. Як саме мав би вплинути урбаністичний контекст на дослідження Голокосту, не уявляю. Принаймні, я можу назвати декілька інших напрямів, які, на мою думку, є важливішими, аніж включення специфічно міського виміру.

- Як Голокост вплинув на тканину міст? Які зміни були незворотними? Безумовно, після Голокосту життя стало іншим, але як саме змінилося? Етнічне розмаїття, економічна спеціалізація, сфера послуг, певні традиції чи професії, – що було втрачено або зазнало змін? Чи можна говорити, що насилля проти євреїв перетворилося на насилля проти міст загалом?

- Міста втратили елемент, який був специфічно міським, – євреїв. На Заході України окрім євреїв міста втратили також поляків: Гітлер знищив євреїв, Сталін депортував поляків. Унаслідок міста після війни стали україно-російськими, здебільшого однотонно російськомовними, хоча ситуація нині змінюється. Однак у будь-якому разі вони втратили свій поліетнічний характер. А поліетнічність, зокрема присутність євреїв, є дуже важливою для креативності міст: порівняйте Відень кінця XIX–XX ст., що був центром європейського модернізму, – і сучасний Відень, який є центром нічого. Порівняйте, скільки є лауреатів Нобелівської премії, які народилися в Україні, – і скільки є Нобелівських лауреатів, які живуть в Україні!

Є, однак, один важливий парадоксальний ефект: чим більш моноетнічним є місто, тим легше увіковічити пам'ять про інші етнічні групи, які жили у цьому місті, – бо таке увіковічення відбувається за умов, коли міжетнічні конфлікти, за означенням, слабші або їх взагалі немає.

- Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту? Які моделі поведінки у місцевого населення могла формувати ситуація етнічного пограниччя порівняно з урбанізованими та індустріалізованими

теренами Європи? Чи можна радянську Україну хоча б частково відносити до цих урбанізованих теренів, урахувавши модернізаційні проекти, втілені на цих територіях у міжвоєнний період?

- Ви маєте на увазі, що традиційне суспільство вирізняється вищим рівнем ксенофобії та, відповідно, насильства, аніж модерне й урбанізоване? Якщо так, то я хочу перевернути Ваше запитання з голови на ноги: статистика показує, що вищий рівень насильства був притаманний модерному суспільству. Зокрема, для традиційного суспільства характерні сильні стереотипи іншого, а для селянсько-християнського традиційного суспільства, такого як українське, «абсолютно іншими» були євреї. Але є одне серйозне «але»: стереотипи не ведуть автоматично до насильства. Всупереч поширеним переконанням, традиційне суспільство дуже важко змобілізувати на масове насильство. Має щось особливе статися – вбивство царя, вибух епідемії тощо. А це, погодьтеся, не стається щороку.

Ба більше: саме традиційне суспільство є жертвою стереотипів із боку урбанізованого суспільства – воно і примітивне, і жорстоке, і т. д. Насправді, модернізоване суспільство теж може бути надзвичайно насильницьким. Нагадаю, що погроми 1881 р. були сильно пов'язані з міськими робітниками. Чарлз Винн у своїй праці про Катеринославсько-Донбаський промисловий центр зазначає, що принаймні до початку ХХ ст. антисемітизм був головним, а часом єдиним класовим почуттям місцевих робітників. Зрештою, нагадаю Вам про класичну роботу Зигмунта Баумана, який переконливо показав, що Голокост тісно пов'язаний із модерністю.

Зерно насильства є у кожному суспільстві. Різниця полягає в тому, що традиційне суспільство більше побудоване на особистих зв'язках, жертви і насильники часто знають один одного в лице. Натомість модерне суспільство більш анонімне, холодне тощо. Умовно кажучи, тут легше вбивати, менше емпатії до жертви. Погром 1 липня 1941 р. відбувся у Львові, розстріл у Бабиному Ярі – у Києві, тобто у великих містах, а не у селах.

Якщо ж говорити про радянську Україну, то її важко однозначно класифікувати. Для мене модерне місто – це те, яке має вдосталь міських урбанізованих структур (каналізації, транспортних ліній, місць у кав'ярні, театрі тощо), доступних для своїх мешканців. За цим критерієм радянські міста важко назвати модерними: це такі собі «село-міста». До того ж додаю, що багато з тих, що прийшли у міста, були втікачами з сіл, від голоду і колективізації, тобто були і жертвами насильства, і готовими до насильства, і т. д.

Тому моя відповідь: не поспішаймо з узагальненнями, краще займімося конкретними дослідженнями, щоб було що узагальнювати.

- Довгий час вважали, що економічні чинники поведінки місцевого населення під час Голокосту були радше супутнім наслідком геноцидної політики. Однак останні дослідження, присвячені як Західній Європі, так і Україні, засвідчують, що економічні мотиви набагато серйозніше вплинули на долю

жертв. Чимало людей із сільської місцевості змогли переселитися до міст, зайнявши житло та заповнивши соціальні ніші, що виникли внаслідок вбивства євреїв. Як цей чинник позначився на перебігу Голокосту в містах України?

¹ Tokarski, Slawomir. (2003). *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.

- Є добре дослідження Славоміра Токарського про євреїв в австрійській Галичині ¹, і він чітко доводить, що в основі антиєврейських настроїв і антисемітизму були економічні чинники. Він це справді доводить, на основі статистичного аналізу, а не просто стверджує. Я би хотів бачити більше подібних досліджень, щоб щось сказати з певністю. Очевидно, що економічний фактор також відіграв свою роль. Мій інстинкт історика, однак, каже мені, що будь-яке явище важко звести до одного фактора чи одної причини.

- Канадський історик польського походження Ян Грабовскі дослідив особливості порятунку жертв Голокосту на теренах великих польських міст, зокрема Варшави. Він зазначає, що у таких містах існував окремий «ринок послуг» із порятунку за гроші. Часто ті агенти «чорного ринку», які підпільно торгували зброєю чи іншими забороненими товарами, також надавали послуги із порятунку за чітко встановлену суму. Вартість послуг залежала від міри покарання за допомогу євреям і рівня ризику викриття. При цьому у великих польських містах, де завжди легше було зберігати анонімність, ризик і ціни на «послуги з переховування» були дещо меншими, ніж у маленьких, де «всі всіх знають». Чи є такі дослідження про українські терени? Чи був в українських містах окремий ринок із порятунку жертв Голокосту? Як варіювалися шанси на порятунок між великими містами на кшталт Києва та Харкова і невеличкими містечками, штетлами тощо?

- Я чув ці історії від багатьох людей, але читав реально лише у спогадах Ігнація Хігера та Яніни Хешелес, і їхні спогади стосуються Голокосту у Львові. Але це є спогади. Про дослідження не чув.

Щодо малих містечок і сіл, то я знаю про інше явище: сусіди були злі на тих, хто переховував євреїв, бо вважали, що ті робили це ради грошей і ставили під загрозу усіх. Це була одна з причин, чому у галицьких містечках багато з тих, хто рятував євреїв, воліли про це не згадувати і не розказувати.

Але, так чи так, грошові трансакції було однією з головних умов виживання. Ігнацій Хігер про це пише дуже просто і щиро: євреї, які не мали вдосталь грошей, майже не мали шансу вижити. Винятки становили лише ті випадки, коли ті, що переховували, і ті, кого переховували, були породиченими, близькими друзями, закоханими. Хоча часом між чужими людьми, коли кінчалися гроші, могли встановитися близькі стосунки, і тоді вони переховували уже без грошей. Так сталося із сім'єю Хігера. Але були випадки, що коли гроші закінчувалися, припинялося і переховування. Особливо те стосувалося єврейських дітей, котрих батьки з гетто передавали своїм знайомим: коли гроші кінчалися, цих дітей вночі залишали біля входу до гетто.

Але знову ж таки: я переповідаю спогади, – а замість них волів би читати конкретні дослідження.

² Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York; London; Toronto; Sydney; New Delhi: Simon Schuster, 397; Bartov, Omer. (2013). *Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944*. In *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 399–420.

- У своїй монографії «Анатомія Геноциду» ² та одній зі статей Омер Бартов застосовує категорію «комунальний геноцид» для означення масового вбивства євреїв у невеликих містечках України. Згідно з цим підходом, у невеликих традиційних міських просторах залишатися байдужим стороннім спостерігачем було майже неможливо. Реалізація геноциду позначалася мало не на всіх мешканцях. Якою мірою цей підхід розширює методологічні рамки пояснення ролі так званих **bystanders** під час Голокосту в Україні?

- Я раджу прочитати дискусію в журналі «Ab Imperio» навколо цієї книжки, щоб побачити позитивні й слабкі сторони цього дослідження. Боюся, що з одної книжки важко робити узагальнення. Треба інші.

Я можу розповісти особисту історію: я походжу з галицького села, мій батько був свідком убивства молодого єврея. Я згадував про цей випадок на одній із конференцій, і мою розповідь одразу переінакшили, що, мовляв, мій батько брав участь у цьому вбивстві. Але йому було 10 років, він був круглим сиротою, наймолодшим у групі пастухів, які побачили молодого єврея і почали полювати на нього. Він розповідав цю історію з відчуттям власного безсилля: він нічого не міг зробити, щоб зупинити їх, бо його ніхто би не послухав. Чи він є **bystander**?!

Люди мовчать про такі історії. Вони починають про них згадувати лише тоді, коли починаєш їх про це спеціально питати. При цьому важливо, щоб вони тобі довіряли, бо чужій людині вони про такі історії не розкажуть. Часом вони навіть просять вимкнути магнітофон. Але я жодного разу не чув якогось злорадства: мовляв, вони, євреї, на це заслужили! Вони часом навіть згадують, хто конкретно бив, хто знущався, у кого потім бачили одяг, знятий із жертв. Однак знову ж кажу: жодного злорадства, тільки жаль. Зрозуміло, що це не можна сприймати як достовірне джерело. У той час вони могли мати цілком інші почуття, аніж тоді, коли мені оповідали ці історії. Що ще важливо: вони згадують подібні історії не лише про євреїв, а й про поляків та українців. Не маємо забувати, що українці також були жертвами, часом від рук бандерівців. Але хоч би про які жертви вони говорили, почуття у них ті самі: жаль і співчуття.

Мирослав Попович розповідав про своє дитинство у воєнному Ізяславі, зокрема, як українські поліцейські випивали і вихвалялися один перед одним після розстрілу євреїв. Він казав, що нічого, окрім огиди, він до них не відчував.

Або люди, які розповідали мені ці історії, були добрими акторами, або ситуація була складнішою, аніж про неї пишуть. У будь-якому випадку, моя відповідь є така сама, як і на попередні запитання: я хочу бачити конкретні дослідження, і то не одного села і містечка, а різних випадків.

- Багато жертв Голокосту були родом із міст, погано орієнтувалися у сільській місцевості, не знали сільських традицій, сільського світу, не вміли виконувати сільськогосподарські роботи і часто сприймалися «чужими» у цьому переважно християнському середовищі. Як ці перипетії (не)сприйняття між селом і містом впливали на долю жертв Голокосту в Україні?

- Це не було насамперед несприйняття між селом і містом. Це залежало сильно від того, а) наскільки люди знали і ставилися один до одного, і б) чи мали ресурси: щоб утримати одну людину, не кажучи уже про всю родину, треба було мати бодай удосталь продовольства або грошей, бо йшлося не про день чи тиждень, а про два–три роки. Зрозуміло, що з першої причини міським євреям було тяжко врятуватися на селі, але на селі було більше продовольства. Але треба брати також до уваги, що багато міст в Україні були «між містом і селом»: варто було відійти на пару сотень метрів від центру, і ти почувався як у селі.

Чим були Бережани, у яких врятувалася родина Редліхів? Знову ж таки, знаю деталь, яку Редліх у своїх спогадах не згадує: його сім'я не була першою, яку пробувала врятувати місцева малописьменна жінка. Перед тим була інша сім'я, яку видали сусіди, і цю жінку мали розстріляти. Сталося чудо: її не розстріляли, – і тоді вона взялася переховувати другу сім'ю. Чому? Напевно не знаю і припускаю, уже ніколи не дізнаюся. Можливо, тому, що вона вважала «перстом Божим»: позаяк її не розстріляли, вона має обов'язок спасти іншу родину; можливо, тому, що вона знала мужчину та його сім'ю, яку врятувала. Міг бути й інший момент: вона була бідною вдовою з малими дітьми, і єврейські гроші могли допомогти їй вижити. А, можливо, усі фактори наклалися один на одного.

Знову ж таки: мій досвід історика вчить мене, що навіть найбільш правдоподібні припущення не спрацьовують, коли починаєш по-справжньому досліджувати ту чи ту тему або проблему. Ситуація майже завжди складніша, аніж припускаєш на початку.

Сказавши це все, мушу виразно заявити: я не маю жодного наміру вживати складність історичної ситуації як виправдання або розводнення відповідальності українців за Голокост. Жодна національна група не може заперечити своєї відповідальності, й українцям було би безглуздо вдавати, що вони становлять виняток, – тим більше, що українська історія так густо позначена антиєврейським насильством. Ми маємо визнати свою відповідальність, щиро і беззастережно, а вже тоді говорити про складність ситуації тощо.

- Якою є ситуація із комеморативними практиками в різних містах України? Мова тут не лише про Київ та Бабин Яр, який в усіх на слуху. Як справи подалі від центру? Якою є участь місцевих єврейських спільнот у дослідженні/увічненні пам'яті про Голокост?

- Можу говорити про Львів, де багато що зроблено. Чи досить? На жаль, ні. Натомість у Самборі мали скандальну ситуацію, коли місцева влада довго навідріз відмовлялася увіковічити місце розстрілу євреїв. Не кажу, що мешканці Львова кращі за мешканців Самбора. Просто у Львові є більше груп тиску: мер, який розуміє важливість меморіалізації Голокосту; Центр міської історії, який просуває пам'ять про євреїв; університети, де є історики, що ставляться з розумінням до цього; веб-сайт Zaxid.net, який роками про це пише, тощо. Роль єврейських спільнот є мінімальною, бо, по-перше, вони малі і складаються переважно зі старших людей, по-друге, до них не дуже прислухаються, а по-третє, і мабуть найважливіше: це має бути справою самих українців, бо євреї, зокре-

ма розстріляні євреї, є частиною їхньої історії, і вони мають взяти відповідальність за свою історію.

- У питаннях комеморації важливою є позиція самих міст, бо, врешті, це їм жити із тим чи тим музеєм, пам'ятником, назвою вулиці. Часто такої позиції просто немає, і одним із завдань є просвітницька діяльність щодо необхідності перейменування/спорудження пам'ятника тощо. Перебіг і наслідки декомунізаційних процесів засвідчили важливість такої комунікації. Якою є функція історика в цьому аспекті? Якою має бути комунікація з міськими спільнотами? Чи є такі практики в Європі? Чи варто щось запозичити чи напрацьовувати своє?

- Наша декомунізація є частковою: ми засуджуємо лише злочини комуністичного режиму. Вони, очевидно, страшні. Але ми не можемо наважитися говорити про злочини українського націоналістичного підпілля.

Боронь Боже, я не ставлю їх на одну дошку з комуністичними чи нацистськими. Однак безглуздо заперечувати, що їх зовсім не було. Моя логіка проста: якщо ти гордишся тим, наскільки мужнім і героїчним був їхній спротив, – то май мужність признатися, що вони також несуть відповідальність за вбивство поляків, євреїв, а також, що важливо, українців (при цьому далеко не всі з цих українців були комуністами, – знаю це з історії свого і сусідніх сіл). Гордість без відповідальності – це гординя, тоді як відповідальність без гордості межує із самоприниженням. Має бути дотримано міри. У нас поки що цієї міри не видно.

Але я не бачу, щоб цієї міри було дотримано у будь-якій колишній комуністичній країні. Деякі ще навіть не почали декомунізуватися. У Росії Сталін і ЧК і далі герої! На відміну від них, Україна зробила крок уперед. Але щоб показати свою зрілість, треба зробити ще й другий крок.

Розумію, що у часи війни, коли Росія вживає аргумент «українських фашистів» проти України, це зробити важко. Але робити доведеться так чи так.

Тут пам'ять про Голокост може відіграти свою роль, бо українські націоналісти таки причетні до Голокосту. До якої міри, треба вивчати і досліджувати: я далекий від думки, що всі українські націоналісти були антисемітами. Але говорити про це ми мусимо.

Розмову вели Петро Долганов і Тетяна Водотика